

Samenstellingen en tussenklanken.

Een onderzoek naar de geschiedenis van
de tussenklank in nominale
samenstellingen.

Bob van Tiel
Radboud Universiteit Nijmegen

Samenstellingen

Weinig beperkingen bij het vormen van nominale samenstellingen:

- met alle woorden uit het lexicon
- met een structureel onbeperkt aantal woorden

Doch naedemael onze Duitse Hooftspraec ... ten hoogsten, ende op't aldergevoechelijkste, jae tot verwondering toe, in alderlei Woorden de menging toe laet ...: zoo is de zelve booven de Griexe ende alle andere Taelen des Werlts te verheffen, en voor de treffelijkste, rijkste, bequaemste en duidelijkste te houden.

Petrus Montanus (1635)

Tussenklanken

Maar de keuze voor een tussenklank is geen kwestie van smaak:

- soms enige variatie (*spellingskwestie, vissenkomp*)
- maar meestal niet (**boekskast, *appelentaart*)
- soms een betekenisverschil (*waternood, watersnood*)

Voorspelbaarheid

Bijzonder lastig te voorspellen welke tussenklank een samenstelling krijgt:

- Semantische regels (Van den Toorn 1982; Mattens 1984)
- Analogiewerking (Krott 2001)

tabakszaak	}	tabaksbord
tabaksplant		
tabaksrook		
...		

Voorspelt 92,5 procent van de tussenklanken.

Functie

We concluderen dat de bindfonemen /ə/ en /s/ niet geïdentificeerd kunnen worden met de meervoudssuffixen -en en -s.

Booij & van Santen (1998)

[W]e kunnen ... ons als taalkundigen slechts neerleggen bij het feit dat taalgebruikers s en en in samenstellingen als meervoudsaanduiders interpreteren.

Neijt & Schreuder (2009)

Functie

- **Meervoud:**

- Proefpersonen beschouwen samenstellingen met de tussenklank *-en* en *-s* als meervoudiger.
- Bovendien kan de tussenklank *-en* alleen voorkomen als het eerste lid een meervoud op *-en* heeft.

- **Prosodie:**

- De tussenklank *-en* komt relatief vaak voor bij een klemtoonbotsing tussen de twee leden van een samenstelling:

bess^{en}jam   worteltaart
bandiet^{en}bende   bedrijfsanalyse

Oorsprong

De tussenklanken *-en* en *-s* waren aanvankelijk genitivusuitgangen.

des conin ~~x~~ crone	→	de konings ~~s~~ kroon
der leeuw ~~en~~ huydt	→	de leeuw ~~en~~ huid

De tussenklank *-e* was aanvankelijk een stamuitgang.

een messe ~~e~~ maker	→	de messen ~~e~~ maker
------------------------------	---	------------------------------

Exaptatie

... features that now enhance fitness but were not built by natural selection for their current role.

Gould & Vrba (1982)

... the re-employment for new purposes of old material.

Lass (1990)

Als het naamvalssysteem uit de Nederlandse taal verdwijnt, verliest de genitivusuitgang zijn functie. De tussenklank komt vervolgens vrij voor nieuwe functies en verspreidt zich onder samenstellingen waar deze eigenlijk niet thuishoort. Vergelijk het idee van exaptatie:

Samengevat

Stadium 1

Stamcomposita en genitieve woordgroepen.

Stadium 2

Door isolering ontstaan casuscomposita.

Stadium 3

Met het verdwijnen van het naamvalssysteem gaat de casusbetekenis van de tussenklank verloren.

Stadium 4

De tussenklank verspreidt zich en krijgt nieuwe functies (meervoud, ritme ...).

Hypotheses

- Het aantal casuscomposita neemt toe als gevolg van het verdwijnen van genitieve woordgroepen.
- De tussenklank heeft in het Middelnederlands nog geen prosodische functie.

Hypotheses

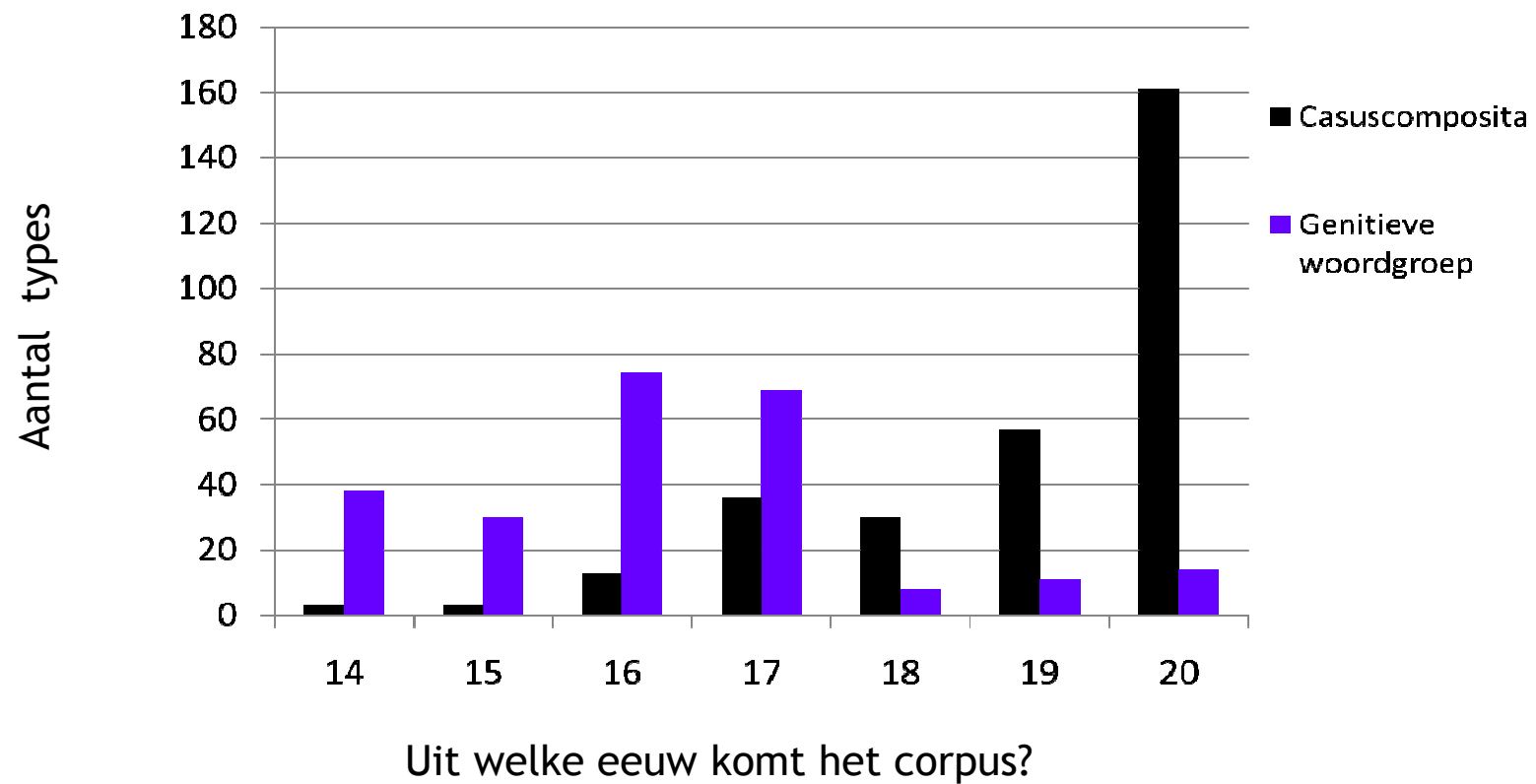
- Het aantal casuscomposita neemt toe als gevolg van het verdwijnen van genitieve woordgroepen.
- De tussenklank heeft in het Middelnederlands nog geen prosodische functie.

Prozacorpus

Vanaf de 14de eeuw uit elke eeuw een filosofische of levensbeschouwelijke prozatekst genomen en daaruit 20.000 woorden onderzocht op de aanwezigheid van samenstellingen en genitieve woordgroepen.

1334-60	Jan van <u>Ruusbroec</u>	Van VII trappen; <u>Vanden IV becoringhen</u>
1430	Thomas a <u>Kempis</u>	De navolging van Christus
1511	Erasmus	De lof der Zotheid
1631	Hugo de Groot	<u>Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid</u>
1763-69	Anoniem	De Denker
1834-39	Phillip van <u>Heusde</u>	Wijsbegeerte van het gezond verstand
1919	Johan Huizinga	Herfsttij der Middeleeuwen

Resultaten

Resultaten

De resultaten laten zien:

- aantal rechtshoofdige genitieve woordgroepen daalt in de 18de eeuw.
- aantal casuscomposita stijgt in de 17de (en 19de) eeuw.
- geen correlatie tussen beide variabelen ($r = -.42$, $p = .34$).

Aantal casuscomposita ontwikkelt zich onafhankelijk van het verdwijnen van de genitieve naamval.

Hypotheses

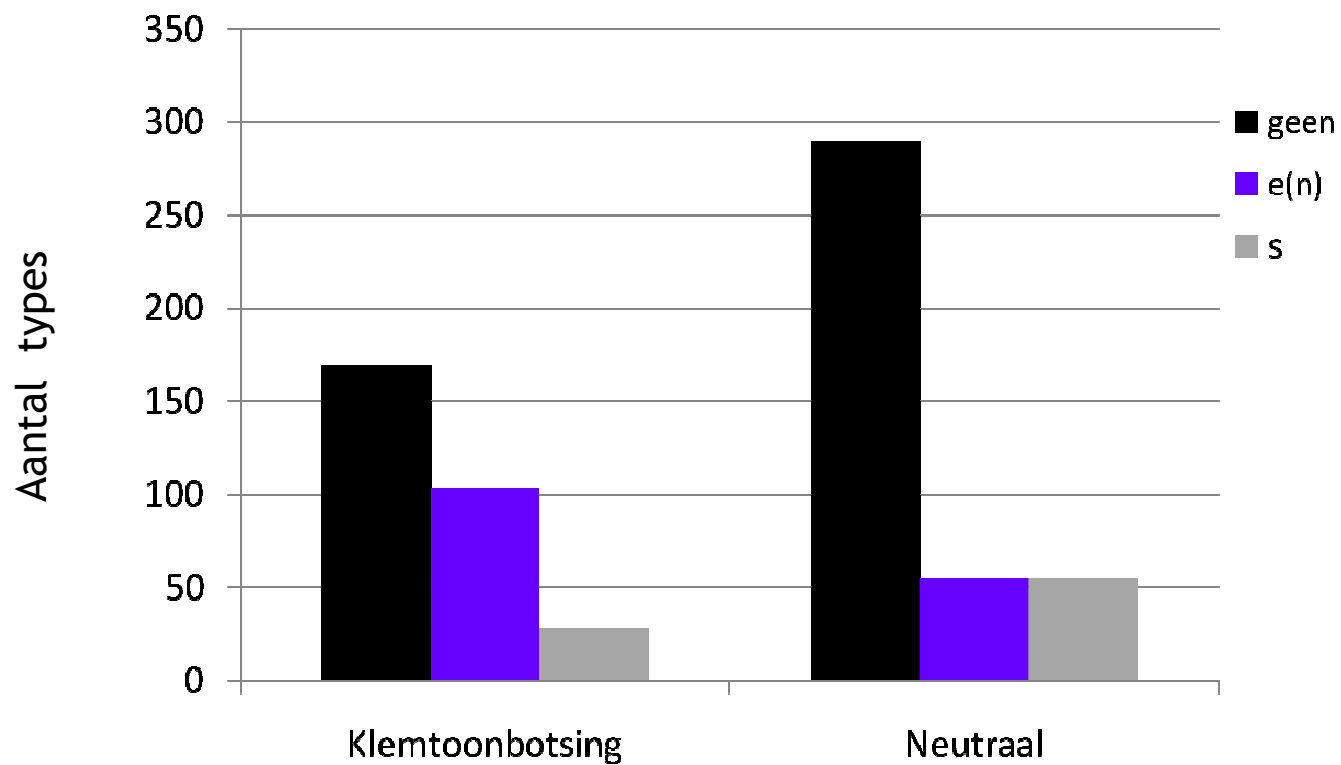
- Het aantal casuscomposita neemt toe als gevolg van het verdwijnen van genitieve woordgroepen.
- De tussenklank heeft in het Middelnederlands nog geen prosodische functie.

Middelnederlands woordenboek

Uit het Middelnederlands woordenboek een selectie gemaakt van 500 samenstellingen door uit het elektronisch bestand alle woorden van 10 letters of meer handmatig te doorzoeken.

Weinig tussenklanken, daarom aangevuld met 200 samenstellingen met een tussenklank.

Resultaten

Resultaten

De resultaten laten zien:

- als er sprake is van een klemtoonbotsing, komt de tussenklank *-en* in 34 procent van de samenstellingen voor.
- als er geen sprake is van een klemtoonbotsing, gaat het om 14 procent van de samenstellingen.
- dit verschil is significant ($\chi^2(1) = 41.6, p < .001$).

Ritme was al in het Middelnederlands al van invloed bij de keuze voor een tussenklank.

Conclusie

- De opkomst van de tussenklank hangt niet samen met de ondergang van het naamvalssysteem.
- De tussenklank krijgt daarvoor al nieuwe functies.

Conclusie

Daarom vinden we al in het Middelnederlands samenstellingen met een tussenklank die geen naamval kán zijn:

Om paradigmatische redenen

- Eerste lid is een sterk naamwoord, maar toch de tussenklank *-en* (*cnechtenroc*, *liliengaert*)
- Eerste lid is een zwak naamwoord, maar toch de tussenklank *-s* (*orlogesvolk*, *coormiedesliede*)
- Eerste lid is vrouwelijk, maar toch de tussenklank *-s* (*hemelvaertsavont*, *markesceitsganc*)

Conclusie

Daarom vinden we al in het Middelnederlands samenstellingen met een tussenklank die geen naamval kán zijn:

Om semantische redenen

- Tussenklank aanwezig die geen genitieve betekenis draagt (*vrouwenpersone*, ‘vrouwelijk persoon’; *mottentabbaert*, ‘overkleed waar de mot in zit’)
- Tussenklank afwezig, maar toch een genitieve relatie (*ridderhoyke*, ‘kap van een ridder’, *jagertabbaert*, ‘kleding van een jager’)

Conclusie

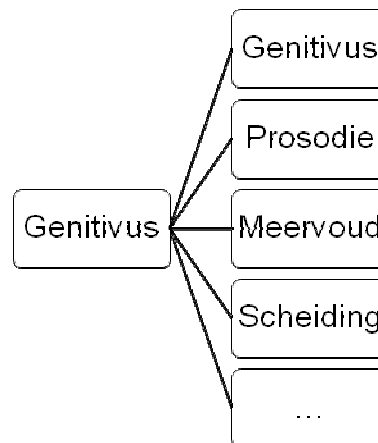
- Door isolering ontstaan casuscomposita.
- Lexicalist hypothesis: “Words are ‘atomic’ at the level of phrasal syntax and phrasal semantics” (Di Sciullo & Williams 1988).
- Casusbetekenis van de tussenklank verbleekt onmiddellijk.
- Door analogiewerking verspreidde de tussenklank zich en kon nieuwe functies op zich nemen.

Kortom

- Exaptatietheorie te idealistisch:

- In werkelijkheid werd de tussenklank meteen gecoöpteerd door nieuwe functies:

Einde

Literatuur

- Booij, G. & Santen, A. van (1998). *Morfologie: de woordstructuur van het Nederlands* (2e herziene editie). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Di Sciullo, A.M. & Williams, E. (1988). *On the definition of word* (2e editie). Cambridge: MIT Press.
- Gould, S.J. & Vrba, E.S. (1982). Exaptation, a missing term in the science of form. *Paleobiology*, 8 (1), 4-15.
- Krott, A. (2001). *Analogy in morphology: the selection of linking elements in Dutch compounds*. S.l.: s.n.
- Lass, R. (1990). How to do things with junk: exaptation in language evolution. *Journal of linguistics*, 26, 79-102.
- Mattens, W.H.M. (1984). De voorspelbaarheid van tussenklanken in nominale samenstellingen. *De nieuwe taalgids*, 77 (4), 333-343.
- Neijt, A. & Schreuder, R. (2009). De rol van *en* en *s* in samenstellingen: veranderend Nederlands verandert gedachten over het taalsysteem. In: R. Boogaart, J. Lalleman, M. Mooijaart & M. van der Wal (red.). *Woorden wisselen* (pp. 93-104). Leiden: Stichting Neerlandistiek.
- Toorn, M.C. van den (1982a). Tendensen bij de beregeling van de verbindingsklank in nominale samenstellingen I. *De nieuwe taalgids*, 75 (1), 24-33.
- Toorn, M.C. van den (1982b). Tendensen bij de beregeling van de verbindingsklank in nominale samenstellingen II. *De nieuwe taalgids*, 75 (2), 153-160.

Selectiecriteria

Spatiegebruik is geen betrouwbaar criterium om samenstelling van rechtshoofdige genitieve woordgroep te onderscheiden. Opeenvolging van nomina is een samenstelling als:

- beide woorden in de nominativus (*een lant man, een cloester mensche*).
- lidwoord hoort alleen bij het tweede woord (*die Gods beschouwinge, anderen menschen oren*).

Een nieuwe theorie

- Voorwaarde voor ontstaan van tussenklanken: klemtoon als criterium om woordgroepen en samenstellingen te onderscheiden:

moederskind

samenstelling

moeders kind

woordgroep

- Daarom geen tussenklank in het Engels:

apple cake

samenstelling

apple pie

samenstelling

apple's core

woordgroep